

ŚWIADECTWO CHRZEŚCIJAŃSKIE W DZIELE EWANGELIZACJI I BUDOWANIU WIARYGODNOŚCI KOŚCIOŁA

Świadectwo (*μάρτυρία*) to nieodłączny element wiary każdego chrześcijanina, stanowiący zarazem jeden ze sposobów przekazywania jej kolejnym osobom. Dzięki niemu Objawienie publiczne, przechowywane przez Kościół i – zgodnie z Bożym postanowieniem – obejmujące wszystkie pokolenia, może być przekazywane od czasów apostoelskich w sposób wciąż aktualny, autentyczny i osobisty. Urząd Nauczycielski Kościoła i teologia katolicka wskazują, iż świadectwo chrześcijańskie jest także pierwszą formą misji, funkcją urzeczywistniania się Kościoła oraz jednym ze znaków jego wiarygodności. Termin, obecny już na kartach Pisma Świętego, był na przestrzeni wieków różnie rozumiany i definiowany. W niniejszym artykule autor, opierając się na myśli papieży i teologów europejskich XX i XXI wieku, stara się przybliżyć współczesne spojrzenie na świadectwo chrześcijańskie oraz odpowiedzieć na pytanie o jego rolę w procesie ewangelizacji i budowaniu tożsamości wspólnoty Kościoła.

Słowa kluczowe: świadectwo, Objawienie publiczne, Kościół, ewangelizacja, wiarygodność.

Testimony (*μάρτυρία*) is an integral part of every Christian's faith and also one of the ways of passing it on to other people. Thereby, public revelation, preserved by the Church and - in accordance with decree of God - including all generations, can be transmitted from the Apostolic Age until today in a contemporary, authentic and personal way. The Magisterium of the Church and Catholic theology indicate that Christian testimony is also the first form of mission, the function of the Church and one of the signs of its credibility. The term, already present in the Holy Bible, has been differently understood and defined in various ways over the centuries. In this article, the author - referring to the thoughts of the popes and European theologians of the twentieth and twenty-first centuries - is trying to present a contemporary view of Christian testimony and to answer the question about its role in the process of evangelization and building the identity of the Church.

Key words: testimony, public revelation, Catholic Church, evangelization, credibility.

A my jesteśmy świadkami wszystkiego, co [Jezus z Nazaretu] działał w ziemi żydowskiej i w Jerozolimie. Jego to zabili, zawiesiwszy na drzewie. Bóg wskrzesił Go trzeciego dnia i pozwolił Mu ukazać się nie całemu ludowi, ale nam, wybranym uprzednio przez Boga

na świadków, którzyśmy z Nim jedli i pili po Jego zmartwychwstaniu. On nam rozkazał ogłosić ludowi i dać świadectwo, że Bóg ustanowił Go sędzią żywych i umarłych. Wszyscy prorocy świadczą o tym, że każdy, kto w Niego wierzy, przez Jego imię otrzymuje odpuszczenie grzechów (Dz 10, 39-43).

Pismo Święte, a w ślad za nim także refleksja teologiczna, wielokrotnie i w wyraźny sposób ukazują, iż Bóg w procesie objawiania się światu zechciał posłużyć się człowiekiem. W dziejach zapisanych na kartach Starego Testamentu rolę łączników pomiędzy rzeczywistością boską a ziemską stanowili patriarchowie i prorocy, których słowa – potwierdzane często Bożymi znakami – uświadamiały istnienie Boga oraz Jego żywe zainteresowanie losem człowieka¹. Pełnia Objawienia publicznego dokonała się w osobie Jezusa z Nazaretu² i Jego wydarzeniu historycznym, czego depozytariuszem i przekazicielem stał się Kościół, obdarzony asystencją Ducha Świętego.

Potwierdzeniem tej prawdy i dobrym jej wyjaśnieniem wydaje się przytoczony we wstępie cytaty z Dziejów Apostolskich, wskazujący na rolę świadectwa w przekazywaniu Dobrej Nowiny. W każdym z czterech zdań pojawiają się użyte przez autora natchnionego greckie słowa, za których wspólny mianownik można uznać rzeczownik *μάρτυς* (świadek). Bóg, pozwalając Jezusowi ukazać się (...) wybranym, zleca im także misję: ogłosić ludowi i dać świadectwo o swoim Synu oraz o konieczności i konsekwencjach wiary w Niego. Postanowieniem Boga jest więc zadanie przechowywania i przekazywania Objawienia wszystkim pokoleniom³. Proces ten oparty jest na świadectwie – w pierwszej kolejności ludzi współczesnych Jezusowi (grono apostołów), a później ich następców, którym powierzona została władza nauczania.

Francuski teolog, Henri de Lubac, podejmując próbę zdefiniowania świadectwa, czyni to przy pomocy następującej antytezy: Nic nie jest bardziej przeciwne idei dawania świadectwa aniżeli idea popularyzacji. Nic bardziej nie różni się od apostołstwa niż propaganda⁴. W stwierdzeniu tym autor przeciwstawia sobie dwie pary na pozór bliskoznacznych pojęć.

¹ Zob. Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei Verbum* [dalej: KO], nr 3, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/142-konstytucja-dogmatyczna-o-objawieniu-bozym-dei-verbum.html>, [dostęp dnia 27.03.2021].

² Zob. KO 2.

³ Zob. KO 7.

⁴ H. de Lubac, *Paradoksy i Nowe Paradoksy*, M. Rostworowska-Książek (tłum.), Kraków 1995, s. 16.

Zauważając ich rozbieżność, tworzy następujące antynomie: świadectwo-popularyzacja, apostołstwo-propaganda, w których – z teologicznego punktu widzenia – pożądanymi zjawiskami są te pierwsze, zaś drugie stanowią ich deformację.

W zestawieniu, zaproponowanym przez de Lubaca, uwagę zwraca także etymologia użytych słów, wszak zarówno „świadectwo” (gr. *martyria*), jak i „apostołstwo” (gr. *apostolē*) są terminami teologicznymi, adekwatnymi do poruszania tematu wiary. Ich przeciwieństwa wydają się zaś pojęciami bardziej współczesnymi – „popularyzacja” ukierunkowana jest na pogranicze świata socjologii i kultury, zaś „propaganda” (pomimo łacińskiego znaczenia oraz rozgłosu, jakie terminowi przyniosło utworzenie przez Grzegorza XV w 1622 roku Kongregacji Propagandy [Rozkrzewiania] Wiary⁵) od połowy XIX wieku posiada pejoratywną konotację i odnosi się głównie do działań politycznych oraz ideologicznych⁶.

To nieprzypadkowe zestawienie de Lubaca wydaje się nadawać klucz do interpretacji problemu, jakim jest możliwość wypaczenia sposobów przekazywania wiary. Już z definicji świadectwo winno bazować na osobistym doświadczeniu spotkania z Bogiem, apostołstwo odsyła zaś do wzorców, jakimi są pierwsi uczniowie Chrystusa – głoszący Dobrą Nowinę, ale też autentycznie nią żyjący⁷. W innym ze swoich dzieł de Lubac model wiarygodnego szerzyciela Ewangelii określa mianem „męża prawdziwie wierzącego” (łac. *vir ecclesiasticus*), który nie pozwoli nigdy na sprowadzenie tajemnic wiary do poziomu ideologii⁸.

Współczesne definicje wyróżniają różne typy świadectw. Francuski filozof i teolog Jean Guitton wysuwa koncepcję trójpodziału⁹, w której pierwszy rodzaj określa mianem „świadectwa prawnego”, za pomocą którego osoba uwierzytelnia przed sądem określony stan rzeczy (przedmiotu). Drugim typem jest „świadectwo historyczne”, które opiera się na potwierdzeniu faktyczności oraz dokonaniu interpretacji zdarzenia przez jego uczestnika. Chrześcijańskie rozumienie świadectwa, będącego sposobem przekazywania Dobrej Nowiny, odpowiada jednak najgłębszemu, trzeciemu typowi, jakim jest tzw. „świadectwo z

⁵ R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, T. Bieroń (tłum.), Wydawnictwo Zysk i s-ka, Poznań 2002, s. 314.

⁶ M. Bankowicz, *Słownik polityki*, Warszawa 1999, s. 197.

⁷ J. Królikowski, *Przepowiadanie apostołskie w tajemnicy objawienia Bożego* [w:] J. Bujak (red.), „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie”, Z. 25, Koszalin 2018, s. 29.

⁸ H. de Lubac, *Medytacje o Kościele* [w:] A. Baron, H. Pietras (red.), *Myśl teologiczna* T. 15, I. Białkowska-Cichoń (tłum.), Kraków 2009, s. 208.

⁹ J. Guitton, *Jezus*, Warszawa 1963, s. 112-114, 124-125; W. Pomarański, *Koncepcja świadectwa chrześcijańskiego u J. P. Guittona*, Lublin 1975, s. 46-48.

przekonania”. Winno ono łączyć w sobie trzy elementy: osobę świadka, wydarzenie i jego znaczenie (wysnute z osobistej refleksji, wykraczającej ponad rzeczywistość zmysłową), między którymi zachodzi ścisły związek. Oznacza to, iż wartość świadectwa nie zależy wyłącznie od treści i autentyczności omawianego wydarzenia, lecz również od jego wpływu na poświadczającego i znaczenia, które dla niego niesie. W przeciwnym razie świadectwo pozbawiłoby się waloru religijnego, ulegając redukcji do opisu faktograficznego, niemającego związku z historią zbawienia.

Postulowana więź świadka z podmiotem i treścią wydarzenia, która pozwala na właściwe jego odczytanie, jest przecież widoczna już w przepowiadaniu apostołskim, które wyrastało z zażyłej relacji z Jezusem oraz dzielenia z Nim codzienności życia¹⁰. Ten wpływ osobistego zaangażowania świadka na wartość jego przekazu i możliwość dotarcia do wewnętrznej zawartości (głębokiego znaczenia) wydarzenia nie zatrzymuje się jednak wyłącznie na gronie uczniów Jezusa sprzed dwóch tysięcy lat – wprost przeciwnie, pozwala wysnuć wnioski dla świadczenia Dobrej Nowiny we współczesnym Kościele.

Po pierwsze, chrześcijańskie dawanie świadectwa okazuje się zadaniem aktualnym i wymagającym ciągłej aktualizacji. Przeżywanie relacji z Bogiem oraz przyjmowanie treści objawionych przez osobę wierzącą implikuje przeniesienie indywidualnego doświadczenia na otaczającą rzeczywistość i relacje z innymi. Ks. Franciszek Blachnicki uzasadnienia takiego rozumienia świadectwa chrześcijańskiego upatrywał w strukturze dialogicznej osoby – zarówno Boga, jak i człowieka. Ojciec, dając się zupełnie poznać w dialogu miłości Synowi (zob. Mt 11, 27), który przyjął widzialną ludzką naturę, dzięki łasce Ducha Świętego pozwala się poznać także człowiekowi. Jego zaś odpowiedź wiary, rozumiana jako wejście w relację z Bogiem, winna przekładać się na praktykę życia, opartego na dialogu (wypowiadaniu siebie) wobec drugiego człowieka¹¹.

Po drugie, autentyczność świadectwa w oczach jego odbiorców zaczyna być zależna od wiarygodności świadka. Gdy jego czyny nie idą w parze ze słowami, głoszone racje trącą sztucznością bądź fałszem, a pod pozorem głębokich przekonań kryje się niewiara bądź nieczyste intencje, świadectwo przestaje nim być – traci sens, zaprzecza wręcz własnej definicji. Co więcej, może stać się powodem negacji autentyczności nie tylko depozytariuszy

¹⁰ J. Królikowski, *Przepowiadanie apostołskie...*, op. cit., s. 29-32.

¹¹ F. Blachnicki, *Pytania do Ojca* [w:] „Oaza. Pismo Ruchu Światło-Życie” Z. 25, Katowice 1997, s. 18–20.

orędzia, lecz również treści samej wiary w Boga, przekazywanej właśnie taką drogą¹². Kryzys świadectwa (będący w istocie kryzysem świadków) może zatem nieść za sobą poważne konsekwencje dla życia duchowego współczesnych i przyszłych pokoleń. Przestrogi przed takim stanem rzeczy można upatrywać już w słowach Jezusa, który podczas „Kazania na górze” – w swoistym kodeksie moralności chrześcijańskiej¹³ – zalecał uważność na pojawienie się wśród wierzących fałszywych proroków, którzy przychodzą w owczej skórze, a wewnątrz są drapieżnymi wilkami, a jako metodę weryfikacji świadectwa proponował ocenę owoców działalności (zob. Mt 7, 15).

Wiarygodność świadka zakłada jednak nie tyle jego nieomyślność i nieskazitelność pod względem moralnym – wszak wszystkie stworzenia podlegają grzechowi (zob. Rz 11, 32) – co raczej jego niezgodę na tenże grzech, nawrócenie i kierowanie się ku Bogu pomimo doświadczenia własnej słabości. Jan Paweł II w posynodalnej adhortacji apostolskiej „Christifideles laici”, powracając do myśli soborowej, pożądaną postawę nazwie ewangeliczną odnową chrześcijańskiego życia oraz powołaniem do świętości, które jest nie tylko nakazem etycznym wobec ludzi, ale także niezbywalnym wymogiem tajemnicy Kościoła¹⁴. Jezus w przywoływanym już „Kazaniu na górze” także zwraca uwagę na znaczenie spójności słów i czynów świadków: tak niech świeci wasze światło przed ludźmi, aby widzieli wasze dobre uczynki i chwalili Ojca waszego, który jest w niebie (Mt 5, 16). Uwidacznia się w tym zdaniu siła wpływu świadectwa uczniów na dobre owoce dzieła ewangelizacji.

Wpływ autentyczności podmiotu poświadczającego na postrzeganie wiarygodności Boga niesie ze sobą nie tylko zagrożenia, lecz również wymierne szanse na wzrost wiary. Świadectwo, będąc aktem nierozłącznie związanym z konkretnym człowiekiem (jego podmiotem) i opartym na osobistym doświadczeniu, sprawia, iż pomimo czasu, upływającego od wydarzenia historycznego Jezusa z Nazaretu, przekaz wiary zachowuje świeżość, aktualność i wpływ na jego adresatów. Tworzy to także sposobność do zaistnienia w Ludzie Bożym ludzi świętych – chwalebnych przykładów zażyłej bliskości ze Stwórcą, której

¹² G. Strzelczyk, *Zrobić wszystko, co w naszej mocy* [w:] P. Kaszuba (red.), „Nasza Myśl. Pismo alumnów WSSD w Katowicach” Z. 49, Katowice 2021, s. 16.

¹³ Jan Paweł II w ślad za św. Augustynem „Kazanie na górze” nazywa *magna charta* [wielką kartą] ewangelicznej moralności. Zob. Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, nr 15, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html#%24O, [dostęp dnia 26.03.2021].

¹⁴ Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Christifideles laici*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_30121988_christifideles-laici.html, [dostęp dnia 27.03.2021].

potwierdzeniem stają się ich dobre czyny, moralne życie, a nawet *ars bene moriendi* (sztuka pięknego umierania). Nie sposób nie wspomnieć tutaj o najsilniej oddziałującej formie świadectwa, jaką jest męczeństwo – nieprzypadkowo odnajdujące swój grecki źródłosłów w przytoczonym już rzeczowniku *μάρτυς* (świadek). Krew męczenników, zgodnie z myślą Tertuliana, stanowi posiew chrześcijan¹⁵, zaś oddanie życia za wiarę wydaje się jej największym, ekstremalnym wręcz potwierdzeniem.

Każdy święty ma swój czas – zwykł mawiać kard. Angelo Amato SDB, były prefekt Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych¹⁶, podkreślając fakt, iż w skomplikowanych dziejach historii pojawiali się w przestrzeni Kościoła świadkowie, którzy we właściwej sobie chwili pociągali go swoim przykładem do odnowy. Wydaje się to subtelną parafrazą myśli św. Teresy Benedykty od Krzyża, która przekonywała, iż w najciemniejszej nocy powstają najwięksi prorocy i święci¹⁷. Papież Franciszek, powtarzając w adhortacji apostolskiej „*Gaudete et exultate*” myśl Soboru Watykańskiego II o wezwaniu każdego człowieka do odnalezienia własnej drogi ku życiowej doskonałości¹⁸, dopowie, iż ma to być sposób na wydobywanie z siebie tego, co najlepsze i najbardziej osobiste, umieszczone w głębi serca przez Stwórcę¹⁹.

Niemiecki teolog XX wieku, Heinrich Fries, w jednej ze swoich publikacji przekonywał, iż Kościół, który chce być wiarygodny, nie może pojmować siebie jako statycznej i ponadczasowej wielkości, jako skały czy wieży ponad czasem. [...] Powoduje to bowiem utratę poczucia rzeczywistości. Jego przeznaczeniem jest droga i bycie w drodze. Łączy się to z ruchem, z poszukiwaniem i z trudem. Ale tylko w ten sposób może on udowodnić, że jest bliski człowiekowi²⁰. Wydaje się, iż wiarygodne i wciąż aktualizowane w

¹⁵ Tertulian, *Apologetyk*, J. Sajdak (tłum.), Poznań 1947, s. 202.

¹⁶ Relacja abp. Wiktora Skworca, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/wierni-oczekuja-na-beatyfikacje-ks-blachnickiego>, [dostęp dnia 25.04.2021].

¹⁷ E. Stein, *Verborgenes Leben und Epiphane* [w:] *Edyty Stein Dzieła Wszystkie* T. 9, Kraków 2014, s. 145.

¹⁸ Zob. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, nr 11, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/113-konstytucjadogmatyczna-o-kosciele-lumen-gentium.html>, [dostęp dnia 29.03.2021].

¹⁹ Zob. Franciszek, Adhortacja apostolska *Gaudete et exultate*, nr 11, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20180319_gaudete-et-exultate.html, [dostęp dnia 27.03.2021].

²⁰ H. Fries, *Vor der Entscheidung. Werden die Kirchen überleben?*, Graz u.a. 1995, s. 86-95.

zmieniających się kontekstach świadectwo chrześcijańskie, będące wyrazem osobistej relacji z objawiającym się Bogiem, jest jedną z form realizacji tego postulat.

Papież Franciszek wszak w adhortacji apostolskiej „*Evangelii gaudium*”, stanowiącej swoisty program jego pontyfikatu, przedstawia cztery zasady budowania ludu – odnosząc je nie tylko do kwestii pokoju ogólnospołecznego, ale też tworzenia Ludu Bożego w świecie. Jedną z nich zakładając, iż czas jest ważniejszy niż przestrzeń²¹, stanowi wezwanie do odczytywania znaków czasu, realiów epoki i możliwości rozwoju istoty ludzkiej. Powołując się na myśl św. Piotra Fabera biskup Rzymu mówi ponadto, że czas jest wysłannikiem Boga²². Przedstawiona zasada oraz przytoczony cytat, wprowadzając nowe rozumienie zmieniających się realiów (jako formy Bożego obdarowania), a następnie ich powiązane z dziełem ewangelizacji wydają się korespondować z pierwszym zdaniem przywołanej myśli Friesa.

Kolejne trzy zdania niemieckiego teologa przywodzą na myśl osobę Benedykta XVI, który prawie 15 lat przed wyborem na papieża przedstawił historyczne ujęcie wspólnoty wierzących w dziele „*Kościół. Wspólnota w drodze*”. Analizując współczesne tęsknoty i krytyczne uwagi, kierowane pod adresem Kościoła, kard. Ratzinger przypomina, iż wiara nie zatrzymuje się jedynie na poznaniu czy uwolnieniu spojrzenia, lecz otwiera drogę i winna stawać się działaniem. Prowadzi to do sformułowania wniosku, iż Kościół potrzebuje ciągłego rozwoju i nowych struktur, osadzonych w realiach konkretnego etapu historii²³. Tylko taka droga może go uchronić zarówno przed skostnieniem i odrealnieniem, jak i przesadną koncentracją na samym sobie.

Ostatnie z przytoczonych zdań Friesa wyjaśnia, iż tylko taka droga stanowi sposób ukazania człowiekowi bliskości Kościoła. Bezdyskusyjnym wydaje się fakt, iż to właśnie spojrzenie przyświecało ojcom soborowym *Vaticanum II*, którzy w ramach swojego „zwrotu antropologicznego”²⁴ już w pierwszych słowach konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym „*Gaudium et spes*” akcentowali swoje zatroskanie o człowieka oraz

²¹ Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium* [dalej: EG], nr 222-225, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html, [dostęp dnia 27.03.2021].

²² Zob. EG 171.

²³ J. Ratzinger, *Kościół. Wspólnota w drodze*, D. Chodyniecki (tłum.), Kielce 2009, s. 132-136.

²⁴ J. Gocko, *Kościół obecny w świecie – posłany do świata*, Lublin 2003, s. 108-111.

konieczność udzielenia odpowiedzi na jego odwieczne pytania o sens życia²⁵. W jeszcze wyraźniejszy sposób ujął tę myśl papież Jan Paweł II w swej programowej encyklice „Redemptor hominis”, objaśniając na jej kartach, iż człowiek jako pierwsza i podstawowa droga Kościoła podlega jego nieustającej i wieloaspektowej trosce, stając się kluczowym sposobem spełniania swego posłannictwa²⁶.

Wydaje się więc, iż zarówno myśl Heinricha Freisa, jak i przedstawione na kartach wielu dokumentów papieskich XX i XXI wieku wskazania pasterzy w jasny i wyraźny sposób akcentują konieczność ciągłej odnowy Kościoła, jego silnego osadzenia w realiach współczesności oraz ukierunkowania na towarzyszenie człowiekowi w drodze do Boga. Liczne napięcia, krytyczne uwagi, ujawniane w mediach grzechy zaistniałe w obrębie wspólnoty, a także tęsknota za lepszym Kościołem pełni człowieczeństwa, bogatym w poczucie braterstwa, w szlachetną kreatywność, będącym domem pojednania ze wszystkimi i dla wszystkich²⁷ uwidaczniają bolesne braki oraz oddalenie rzeczywistości od postulowanego ideału. Wydaje się jednak, iż świadectwo chrześcijańskie współczesnych wierzących, jako jedna z podstawowych, zleconych przez Boga, form przekazu wiary – o ile spełnia swoją kryteria wiarygodności, aktualności i osobistego związania z jego podmiotem – stanowi drogę wcielania w życie przedkładanego wzoru oraz sposób urzeczywistniania tej powszechnej nadziei.

Bibliografia

- Bankowicz M., *Słownik polityki*, Warszawa 1999.
- Blachnicki F., *Pytania do Ojca* [w:] „Oaza. Pismo Ruchu Światło-Życie” Z. 25, Katowice 1997.
- Dzieje Apostolskie (Dz) [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2012.

²⁵ Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, nr 4, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html>, [dostęp dnia 30.03.2021].

²⁶ Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html, [dostęp dnia 27.03.2021].

²⁷ J. Ratzinger, *Kościół. Wspólnota...*, op. cit., s. 124-125.

- Ewangelia według św. Mateusza (Mt) [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2012.
- Fries H., *Vor der Entscheidung. Werden die Kirchen überleben?*, Graz u.a. 1995.
- Gocko J., *Kościół obecny w świecie – posłany do świata*, Lublin 2003.
- Guitton J., *Jezus*, Warszawa 1963.
- Królikowski J., *Przepowiadanie apostoelskie w tajemnicy objawienia Bożego* [w:] Bujak J. (red.), „Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie” Z. 25, Koszalin 2018.
- List do Rzymian (Rz) [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2012.
- Lubac H., *Medytacje o Kościele* [w:] Baron A., Pietras H. (red.), *Myśl teologiczna* T. 15, Białkowska-Cichoń I. (tłum.), Kraków 2009.
- Lubac H., *Paradoksy i Nowe Paradoksy*, Rostworowska-Książek M. (tłum.), Kraków 1995.
- Pomarański W., *Koncepcja świadectwa chrześcijańskiego u J. P. Guittona*, Lublin 1975.
- Ratzinger J., *Kościół. Wspólnota w drodze*, Chodyniecki D. (tłum.), Kielce 2009.
- Scruton R., *Słownik myśli politycznej*, Bieroń T. (tłum.), Poznań 2002.
- Stein E., *Verborgenes Leben und Epiphany* [w:] *Edyty Stein Dzieła Wszystkie* T. 9, Kraków 2014.
- Strzelczyk G., *Zrobić wszystko, co w naszej mocy* [w:] Kaszuba P. (red.), „Nasza Myśl. Pismo alumnów WŚSD w Katowicach” Z. 49, Katowice 2021.
- Tertulian, *Apologetyk*, Sajdak J. (tłum.), Poznań 1947.

Netografia

- Franciszek, Adhortacja apostoelska *Gaudete et exultate*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20180319_gaudete-et-exsultate.html, [dostęp dnia 27.03.2021].
- Franciszek, Adhortacja apostoelska *Evangelii gaudium*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html, [dostęp dnia 27.03.2021].

- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html, [dostęp dnia 27.03.2021].
- Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor.html#%24O, [dostęp dnia 26.03.2021].
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Christifideles laici*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_30121988_christifideles-laici.html, [dostęp dnia 27.03.2021].
- Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/113-konstytucjadogmatyczna-o-kosciele-lumen-gentium.html>, [dostęp dnia 29.03.2021].
- Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei Verbum*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/142-konstytucja-dogmatyczna-o-objawieniu-bozym-dei-verbum.html>, [dostęp dnia 27.03.2021].
- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html>, [dostęp dnia 30.03.2021].
- Relacja abp. Wiktora Skworca, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/wiarni-oczekuja-na-beatyfikacje-ks-blachnickiego>, [dostęp dnia 25.04.2021].